उपानह् स्त्री उप+नह्–क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्मपादुकायाम्। "कृतावरोहस्य कृयादुपानहौ नियोजुकामे किमु बद्धवर्मणी" इति नैध०। अत्रोपानहोः चर्मत्वे नोत्प्रेक्षणात् तस्याः सर्वाङ्गावरकत्वं गम्यते तेन खोके (मोजा) इत्यादिप्रसिद्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्दप्रयोगः। "अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" "क्षौमं हिरण्यं गामश्वं कृत्वोपानहमासनम्" मनुः। कृतो पानहमित्यत्र समा०। इ०। अच् समा०। एवमन्यशब्देन इन्द्रेऽपि। दण्डोपानहमित्यादि "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्" "स्रजं नोपानहौ हरेत्" "सोपानत्कस्य यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" मनुः। [षड्ये वैदिके वाक्यभेदे

उपानुवाक्य न०। उपगतमनुवाक्याम् अत्या०स०। अनुवाक्या-

उपान्त इ०। उपमितमन्तेन अवा०स०। १निकटे, २प्रान्ते च। "दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्" "नयनोपान्तविलोकितञ्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः" कुमा०। "मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमानः" "उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा" रघुः। अथोपान्तनिविष्टसञ्चितसुखौ" सा०द०। "तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा" किरा०। अन्तस्य सीमाभेदः स च दैशिकः कालिकः बुद्धिकल्पितश्च। "उपान्त्यतो निवर्त्तेत" इ०र०। अन्तस्य समीपम् अव्ययी०। २अन्तसमीपे अव्य०।

उपान्तिक न०। उप आधिक्ये मा०स०। १अत्यन्तान्तिके अतिनिकटे "यदुपान्तिकेषु ददतोमहीरुहः" माघः "प्रसभादुपान्तिकमीपरेणुकीर्णम्" किरा०। २तद्वृत्तौ त्रि० अस्यारादर्थत्वात् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "यत्र वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात्" भा०व० अ०

उपान्तिम त्रि० उपगतमन्तिमम् अत्या०स० उपान्त्यशब्दात्तु न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात्। १अन्तिमोपगते "गुरुपान्तिमञ्च शुचिनेन कृत्वाहुतशारितेनैवमुपान्तिमादीन्" कौशा०। सामीप्ये अव्ययी०। २अन्तिमसमीपे अव्य०

उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिगा० यत्। अन्तसमीपवर्त्तिनि "अन्त्योपान्त्यौ तिथी ज्ञेयौ फाल्गुनस्य तिथी मतः" म०त० "उत्तमपदमुपान्त्यस्योपलक्षणार्थम्" सि०कौ०।

उपाप्ति स्त्री उप+आप–क्तिन्। प्राप्तौ, "यदेतानि सर्वाणि एष इदमापानि कैतेषामुपाप्तिरिति" शत०ब्रा० १०,१,२,६

उपाप्सरा स्त्री उप+आ–भ–क्विप् तुक्। उपाहरणे, "स न ऊर्ज्जोऽपाभ्रस्त्वया तपा न ऊर्ज्जाति" ऋ० १,१०८,२। "उपाप्सरति उपाहरणे" भा०।

उपाय इ० उप+अय–भावे घञ्। १उपगमे। उपाय्यतेऽर्थोऽनेन करणे घञ्। २साधने, स च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिक उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः। "उपायेन च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमैः" हितो०। "पुंसोनेष्टाभ्युपायत्वात्" कुल्लू०। ३राज्ञां रिपुनिराकरणहेतुषु सामादिषु च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"। "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमादतः" माघः। "सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः" मनुः। राज्ञां विजयोपायाश्च सामादयश्चत्वारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम्। उपायाः कथिताराज्ञां स्वार्थसम्पत्तये ध्रुवम्" इत्युक्तेः एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। क्वचित् सप्तोपायाः पठ्यन्ते। "साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" अहङ्कारोपायौ च द्वौ "अहङ्कारे तु पुराविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ। उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तासु सुविचक्षणैः। सामदाने इति प्राहुः अहङ्काररसकोविदाः। भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु जायते। निग्रहे रसभङ्गः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधैः" इत्यालङ्कारिकोक्तेः। ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्णव्यापारभेदे च "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संग्रह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनुः। ते चोपायाः मनुना दर्शिता यथा "धर्म्मेण व्यवहारेण, छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"। तत्र धर्म्म उक्तो बृहस्पतिना "सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः साक्ष्या चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्योधर्मएष उदाहृतः" लक्षादीनि तीर्थ्यानि तेनैव "लक्ष्मणा याचितस्यार्थमानीय ऋणिकाहनी। अन्याहृतानि वाऽऽहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः। दारपुत्रपशून् हृत्वा लत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽत्यर्थं तदाचरितमुच्यते। बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" व्यवहारस्तु मनुना स्वयं दर्शितः। "अर्थेऽपवदमानं तु कारणेन विभावितम्। दापयेन्निगडस्यार्थं दण्डलेखञ्च शक्तितः"। तेन राजावेदनरूपोव्यवहारः" कुल्लू० (नालिख)। मेधातिथिस्तु निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्म्मोपकरणं धनं दत्त्वा, कृषिवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्नं धनं तस्मादृणमुद्धरीयादित्याह"। ५उपक्रमे च।